

Жусуева С.К., Мамадалиева Н.

«УРКУН» ТЕМАСЫНЫН КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДА ЖАРАЛЫШ ШАРТТАРЫ ЖАНА ЭЭЛЕГЕН ОРДУ

Жусуева С.К., Мамадалиева Н.

УСЛОВИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И МЕСТО ТЕМЫ «УРКУН» (ВОССТАНИЕ) В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

S.K. Zhusueva, N. Mamadalieva

THE CONDITIONS OF OCCURRENCE AND THE PLACE OF THE TOPIC «URKUN» (UPRISING) IN THE KYRGYZ LITERATURE

УДК: 811.48 (575.2)/947.9

Бул макалада кыргыз адабиятындагы Үркүн темасынын жаралыш фактору, калыптанышы, өнүгүшү жана темага ылайык идеянын берилиши, типтүү образдары, тематикалык масштабдуулугу талдоого алынды.

Негизги сөздөр: калыптануу, өнүгүү, талдоо, тарыхый окуя, трагедия, Совет бийлиги.

В данной статье проанализирована тема Уркун (Восстание) в кыргызской литературе, факторы возникновения, формирования, развития и выражение идеи согласно теме, типичные образы, а также тематическая масштабность.

Ключевые слова: формирование, развитие, анализ, историческое событие, трагедия, Советская власть.

This article analyzes the theme of Urkun (Uprising) in kyrgyz literature, the factors in the emergence, formation, development and expression of ideas according to topic, typical images, and thematic scale.

Key words: formation, development, analysis, historical event, the tragedy, the Soviet regime.

1916-жыл – Ата Журт тагдыры кыйын кезен, кыйчалыш учурга тушугуп, акындар зарлаган “тар заман”, “зар заман” келип, бул кыргыз элинин жер үстүндө жашап калуу, теңдик алуу, азаттык үчүн күрөшүүдөгү эң кайгылуу, опурталдуу, бүлгүндүү, трагедиялуу мезгили болгон. Тарыхка мундуу элес, кандуу так калтырган бул трагедия Үркүн деп аталып тарых илиминде такталып, искусствонун түрлөрүндө жана көркөм чыгармалардын ар кыл жанрында сүрөттөлүп келет. Эгемендүүлүккө чейин сылык-сыпаа гана чыгармалар жаралып, анда Үркүн трагедиясына орустар эмес, тескерисинче орус жана кыргыз бай-манаптары күнөөлүү көрсөтүлгөн туңгуюк түстөгү чыгармалар жазылган. Чындыгында, бул окуя 1920-жылдары эле Б.Солтоноев, Ж.Абдырахманов, Б.Исаев, Г.И. Бройдо, К.Тыныстановдор тарабынан изилдөөгө алынган. Буга Б.Солтоноевдин, Х.Карасаевдин, Ж.Абдурахмановдордун¹ күндөлүктөрү мыкты далил боло алат, бирок алардын тагдыры саясаттын торуна чырмалып, Үркүн темасы дареги жок басылып, токтогон. Ошен-

тип, 1916-жыл трагедиясы толук кандуу жазылбай өксүп калган. Үркүндүн келип чыгыш себептери, анын социалдык-демографиялык кесепеттери согушка чейин бир катар эмгектерде аздыр-көптүр изилденген². Тилекке каршы, 1916-жыл бара-бара жабык темага айланып, акырында ал жөнүндө кеп козгоонун өзү кыйын маселеге айланган мезгил келген. Үркүн темасына арналган далай документтер мындан беш жыл мурда Үркүндүн 95 жылдыгында (2011-ж.) архив түпкүрлөрүнөн көтөрүлүп, тарыхый тактоолор менен жаңы саясий көз караштагы тарыхый-документалуу эмгектер жана көркөм чыгармалар жарык көргөн. Ал эми быйыл 1916-жылкы улуттук-боштондук үчүн болгон кандуу тарыхый окуянын, кыргыз үркүп-качкан жылга 100 жыл. Бул макалада кыргыз улутунун трагедиялуу тарыхын чагылдырган чыгармалар татыктуу өз баасын алдыбы, адабиятта ээлеген орду, образдарындагы кыргыз кыз-жигиттеринин типтүү элесинин чагылышы, коомдук-социалдык абалы ж.б. талдоо негизги максат кылып алынды.

Үркүн далай жылдар “тыюу салынган” табу темага айланып, жабылып-жашырылып келген. Ошону менен бирге Үркүн Орус империясынын эң бир кандуу кылмыштарынын бири экендиги да талашсыз. Үркүн трагедиясын 1915-жылы түрктөрдүн армян элине жасаган кыргыны менен же фашисттердин Улуу Ата Мекендик согуш учурундагы еврей элине каршы жасаган геноциди менен салыштырылып каралган көз караштар кезигип жүрөт³. Эгер айрым чыгармалар жарыяланса Үркүн трагедиясынын себептери башка негиз менен көрсөтүлүп, айрым сюжеттик линиялар сызылып ташталган. Согушка чейинки жылдары ырларда, аңгеме, роман-повесттерде азын-оолак тема болуп жарык көргөн чыгармалар бар. Ал чыгармаларда жогоруда айтылгандай Үркүн окуясынын тарыхы башка көз караштарда айтылып, күнөкөрлөр катары

² Асакаева Д. Советтик идеология жана XX кылымдагы улуттук адабий-көркөм процесс. - Б., 2015. - 11-б.

³ Ибраимов О. Кызыл кыргын / Китепте: Үркүн. Түз.: Э.Кылычев, Н.Капаров. - Бишкек, 1992. - 219-б.

¹ Үркүн. Түз.: Э.Кылычев, Н.Капаров. - Б., 1992.

кыргыз менен орустардын ак сөөктөрү, бай манаптары, буржуазиянын өкүлдөрү деп көрсөтүлгөн жана ушул талап Совет өкмөтүнүн акыр аягына чейин кармалды. Ал эми канча адам өлгөндүгү, саны, орус аскерлери качкан кыргызды кантип кыргандыгы тууралуу маалымат таптакыр айтылган эмес. Трагедиянын чыныгы жүзү эч качан ачылбастан, жабык бойдон калган. Бул чындыкты ачууга совет бийлиги, коммунисттик партия жол берген эмес. Ал эми орус менен кыргыздын эмгекчилери дос болгон, экөө эч качан согушкан эмес, тескерисинче бири-бирин коргогон деген маалыматтар берилген. Мындай окуялар көркөм чыгармаларда сөзсүз колдонулган, б.а., боорукер орус мужуктардын образдары көп эле көркөм чыгармаларда камтылып жүрөт. Мындай саясаттын натыйжасында Үркүнгө бир аз гана адамдар катышкан, кичинекей чөлкөмдөгү козголоң сыяктуу белгиленип, чындык көмүлө көмүскөдө калып калган.

Кыргыз адабиятында Совет бийлигин тушунда олуттуу орус саясатынан, кийинки “сталиндик репрессиянын” кандуу чеңгелинен жалтанбай, жүрөк канын сыя кылып жазган, Үркүн темасына байланышкан, окуган жанды ыйлаткан чыгармалар Ж.Турусбековдун «Ажал ордуна» музыкалуу драмасы, “Ашууда”, “Ук, жер жүзү” ырлары, А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романы, “Жараланган жүрөк” повести, М.Элебаевдин «Узак жол» автобиографиялык романы, А.Токтомушевдун «Какшаалдан кат» чыгармасы, К.Баялиновдун «Ажар» повести, Т.Сыдыкбековдун «Зайыптар» повести, К.Акыевдин “1916-жыл (үркүн жылы)”, Ы.Шайбековдун “Кайран эл” поэмалары, К.Тыныстановдун “Сурачы, достум, сурачы”, Т.Боогачиевдин “Качкын”, “Үркүн”, А.Молдонун “Үркүн”, А.Убукеевдин “Чыр-Дөбө”, К.Маликовдун “Азаматтар”, Ш.Көкөновдун “Омор”, А.Жутаевдин “Качак турмушу» романдары бул трагедияны батынып сүрөттөгөн чыгармалар болсо, ал эми эгемендүүлүк жылдары бул тема бир топ кеңейип, архивдик материалдар, документалдык булактар менен кошумчаланып, толукталып, окуялар тереңдетилип, натыйжада көптөгөн тарыхый романдар, эскерүүлөр, ырлар жана очерктер жарык көрдү. Алсак, Ж.Эгембердиевдин “Канат хан”, Э.Турсуновдун “Ата Журт”, Р.Абдиевдин “Алай закымдары”⁴, Т.Касымбековдун “Чапкын”, Арслан Койчиевдин “Мисмилдирик” (“Беделдеги каргыш”), Б.Максүтовдун “Кызыл кыргын, кандуу кармаш” романдары, А.Беделбаевдин “Шабдан баатыр”, Т.Өмүрбековдун “Жантай жана Жангарач бий”, И.Абдуразаковдун “Жусуп Абдырахманов”, С.Станалиевдин “Ай нурунан аккан жаш” сыяктуу тарыхый очерктерде Үркүндөгү кыргыздар, эл башчыларынын эл-жер коргоодогу ар кандай айла-амалдары, эрдиктери

деталдуу, психологиялуу, эмоционалдуу, образдуу, поэтикалуу көркөм сүрөттөлгөн.

Ж.Турусбековдун “Ук, жер жүзү!” ырындагы идея кыргыз рухунун азабы, толгонуусу, кайгысы, өчпөс үмүтү, аруу тилеги айтылат:

Мына бул жер – мундуулардын энеси,
Мына бул жер – өткөн кордук элеси!
Ачкалыктан курбум өлүп бул жерде,
Калган эле көмүлбөстөн денеси.
Мына бул жер – азап каарын салган жер,
Ушул кыргыз – жан согалап качкан эл.
Ушул жерде бет алышып, жоо менен
Кан жошулуп, кара кочкул аккан сел!
Мына бул жер – эл дүрдүгүп качкан жер,
Ушул адыр – так ошондо каткан жер.
Бул кычыктан, жоону тороп тосом деп,

Окко учуп, көмүлбөстөн калган эл – деп жазат. Акын үчүн Үркүн темасы эч бир айыкпай турган жүрөк жарааты, трагедия. Ал эми К.Тыныстановдун “Сураба, достум, сураба” деген ырында “кызыл кыргын, кара сүргүндүн” эстен кеткис так калтырган элесин минтип жазган:

Ызгаардуу кышта ашуу ашып,
Чубашкан качкын келатат.
Жыланаң, ачка таймашып,

Сенделет, байкуш, жол тартат... - демек чубашкан, ачка, жыланаң, сенделген, байкуш качкын качан, кантип жол арбытат, барар жери жылуубу, паана болуп береби, белгисиз үмүттөр, таш капкан тилектер ырдын идеясын билдирип турат. Бир эле куплетте үркүн кыргызга көп кырдуу, терең мазмундуу мүнөздөмө берилип жатат.

Үркүн жөнүндө жазылган залкар, эң эле барандуу чыгарма А.Токомбаевдин “Кандуу жылдар” романы. Бул романдын эң алгачкы нускасы эл жана адабиятчылар тарабынан жогору бааланып, биринчи жарык көргөндө колдон-колго өтүп окулуп, айрым главалары жатка айтылып, окутуп уккан карыялар сакалынан жаш тамчылатып ыйлап, элестетип сыздап уккан деген аңыздар айтылып калган. Бирок кийин романды кайра оңдоо зарылдыгы келип чыккан: автор идеологиялык чоң айыпка жыгылып, чындыкты жазууга караганда саясий талап алда канча жогору, жоопкерчиликтүү маселе экендигин милдеттүү түрдө кабылдагандан башка чарасы жок болгон. Совет өкмөтүнө жан дили менен кызмат кылганына карабай, тоталитардык бийлик өз өкүмүн жүргүзүп, акындын 1916-жылдын трагедиясын айгинелеген ыр менен жазылган атактуу романы өтө татаал тагдырга туш болгон. Улуу инсан К.Тыныстанов менен А.Токомбаевдин ортосундагы конфликтти билбеген тейде окурмандар арасында ар кандай тескери пикирлер жашап келет, эгер Совет бийлиги А.Токомбаевге кандайдыр бир укук берген болсо “Кандуу жылдар” романы кысымга учурап, сюжеттик, мазмундук жактан бурмаланмак эмес. Тактап айтканда,

⁴ Акматалиев А. Азыркы адабият: тарых жана мезгил. - Б., 2015. - 75-б.

роман “Кандуу жылдар” деген ат менен алгачкы ирет 1935-40-жылдары төрт жолу жарык көрүп, төрт жолу тең китептин нускасы толук бойдон сатуудан алынып ташталат, 1947-жылы көп өзгөртүүлөр менен “Таң алдында” деген ат менен кайрадан жарык көрүп, бирок бул жолу да чыгарма өз баасын алган эмес. Кийин 1962-жылы акын тарабынан кайра иштелип, толукталып, бөлүмдөрү бириктирилип, басылып чыккан. Акыркы жолу эгемендүүлүктөн кийин, “кыргыздын бейкүнөө кырылганынын тарыхый летописи катары”, “документ статусун” алган роман 1992-жылы “Кандуу жылдар” деген алгачкы, тун аталышы менен жарык көрүп, мектеп программасына киргизилип, X класстарга окутула баштады. Роман үчүн акын Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты деген ардактуу наамга ээ болгон. “Кандуу жылдар” романы – А.Токомбаевдин акындык кудуретин толук чагылдырган эпикалык поэзиянын кыл чокусу гана болбостон, жалпы эле XX кылымдагы кыргыз поэзиясынын ири жетишкендиктеринин бири болуп саналат.

1916-жылдагы кыргыз элинин падышалык колонизаторлорго каршы кандуу көтөрүлүшү учурунда А.Токомбаев 12 жаштагы боз бала болгон. Алгач Сары Өзөн Чүйдөн башталган козголоң акырындап кыргыз жумурай-журтун бүтүндөй камтыйт. Колдорунда чокмор, союлдан башка алгылыктуу курал-жарагы жок эл акыры замбирек-пушкадан тартып, колдорунда беш атар мылтыктары бар казак-орустардын кысымына чыдабай түрүлүп -сүрүлгөн бойдон боо-боосу менен Ысык-Көлдү айлана Кочкор-Жумгалдан ары Ат-Башы Нарынды тепсей, Кытайды көздөй качат. Ошондо мөндүрдөй жааган октон бечара кыргыздын каны суудай аккандыгы көп айтылып келет. Канчасы ач белде, ээн жол, эрме чөлдө кырылса, Текес-Кашкар жана Турпанда ачкачылыктын айынан адамдар боо түшүп өлүшкөн. Бөтөн жерде бир жалам талкан үчүн сулуу кызын, кара чечекей баласын кулдукка, күндүккө, токолдукка сатышкан⁵. Тарыхый документтердин негизинде алганда азыркы Москва районундагы Ак-Суу өрөөнүндө он беш жаштан тартып эркек аттуунун баарын эки эле күндө орус желдеттери жок кылышкан. Ысык-Көл өрөөнүндөгү бир эле жолку кыргызда 48 чакырым жерге чейин катар жаткырышса да өлүк түгөнгөн эмес. Үркөндөргө кошулуп Кытайга чейин барган 12 жашар Аалы Токомбаев ошол алаамат кыргызга өзү күбө болгон инсан. Болгону 25 жаш курагында “Кандуу жылдар” романын терең эмоция, психологиялык чабыт жана делебе менен жазып чыккан, бирок, саясаттын кысымына кабылган ачуу делебелүү чыгарма көп өзгөртүүлөргө дуушар болуп, “Таң алдында” деген ат менен кайрадан жарык көргөн. А.Токомбаев романда тарыхый чындык менен фактыны көркөм жалпылап, элдик өз караш, улуттук үрп-адат, салт-санаа, психика,

экономикалык жана саясий абалды көркөм сүрөттөөдө, баяндоодо талант-шыгын, чеберчилигин, акындык дараметин көрсөтө алган. Романда улуттук- боштондук үчүн күрөштүн алдындагы турмуштук тарыхый кырдаал, көтөрүлүштүн чыгышына себепчи болгон саясий абал билгичтик менен көркөм жалпылаштырылып берилген. “Кандуу жылдар” романынын башкы каармандары: Алымкул, Мурат, Жунуш, Антон, Мария, Нуржандардын тагдыры бардык жагынан ажыралгыс болуп бириккенине карабастан, алардын ар кимиси өз алдынча ой-санаага, кыймыл-аракетке, кулк-мүнөзгө ээ⁶ каарман кылып чебер сүрөттөй алган.

К.Баялиновдун “Ажар” повестиндеги Үркүн темасында Ажар 1916-жылдагы укугу тепселенген, өмүрү кыйылган кыргыз келиндеринин типтүү образы, элдин турмушу, тарыхый окуялар, ой максаттар, жашоо шарт дооруна ылайык реалдуу чагылдырылган, тарых, мезгил, доор өз ченеминен чыкпай, ашкере көркөмдөлбөй баяндалып, автор доор кайгысын сезген, тарыхты мыкты өздөштүргөн, жан отунан өткөрө билген чеберчилигин айгинелейт, жыйынтыктап айтканда, повесть өз мезгилинде окурмандар тарабынан кызыгуу жаратып кабыл алынган, Ажардын кейиштүү тагдырынын тарбиялык максаты, мазмунундагы идея, инсандык мүдөөталап өз ыгы менен, көркөм поэтикалуу деңгээли жогору чыгарма катары кыргыз адабиятындагы белсемдүү чыгарма болуп саналат.

Үркүн окуясын тике сүрөттөгөн Э.Турсуновдун “Ата Журт” романы тарыхый-социалдык роман. Мында доордун мүнөзү, күрөшү, аракети, кыймылы, максаты, мазмуну, формасы, формациясы, каармандары, төңкөрүш алдындагы кыргыз элинин өткөөл учуру, анын чындыгы, трагедиясы, окуялары автордун өзүнө гана мүнөздүү стиль, жатык тил, көркөм образдар аркылуу ачык көрсөтүлгөн. Романдын биринчи китеби 1979-жылы жазылып, 1989-жылы он миң нуска менен китеп болуп чыккан, экинчи китеби 2005-жылы жазылып бүтүп, 2011-жылы “Бийиктик” басмаканасынан жарык көргөн. Романда кыргыз элинин тагдырындагы эң оор учуру - 1916-жылдын алды жана Үркүндүн өзүнө тикеден-тике байланыштуу реалдуу окуялар баяндалат. Романдын негизги темасы - өз тагдыры, келечеги, жаңы заман үчүн болгон кыргыз элинин күрөшү. Автор өткөөл учурдагы тарыхый оор абалды, элдин социалдык теңсиздигин деталдаштырып, философиялык ой толгоолор аркылуу идеяны тереңдеткен. Э.Турсунов кыргыз элинин кийинки жүз жылдар ичиндеги башынан кечирген окуяларынын эң бир трагедиялуу учуру 1916-жылдагы улуттук-боштондук үчүн болгон күрөштү, массалык кыргызды ташка тамга баскандай элестүү сүрөттөп бере алган. Романдын экспозициясы адегенде эле окурманды өзүнө тартат. “Менин атым

⁵ Токомбаев А. Чыгармалар. 1-том. - Ф., 1958. - 9-10-бб.

⁶ Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. - Б., 2015. - 339-б.

Бурулча, мейли салтың бузулса” деген мүнөзү ачык Көл кылаасынын кызы, айтылуу ооз комузчу, абазы керемет Бурулчанын махабаты менен окуя башталат. Китептин баш сөзүндө автор дал ушул Бурулчанын тагдыр-таржымалын көп изилдеп, эл арасын кыдырып материал топтоп, өз чыгармасында толук жүзүн ачууга аракеттенген. Үркүндө эл башында жүргөн тарыхый инсан Батыркан Ногойбаев чыгармада атагы алыска кеткен ажы ата Алишер бийдин мокок уулу жана Бурулчанын арзышканы катары сүрөттөлөт. Биринчи китепте Батыркандын, Бурулчанын, Ногойбайдын, Досумбайдын, Захаровдун, Сабиранын тагдыры белгисиз аяктайт, экинчи китепте улантылат, бирок экинчи китеп туура 20 жылдан кийин гана жарыкка чыкты. Жогоруда аталган каармандардын тагдырлары ар башка шартта, ар башка жерде, ар башка мезгилде башкача бүткөндүгүн көрөбүз. Турмуштун улуу толкунунда, жаңы заманды орнотууда, тап кармаштарынын кыйма-чийме татаал жолдорунда ар кимисинин өмүрү, тагдыры жазмышына жараша трагедиялуу аяктайт⁷.

Мындан сырткары макалада көрсөтүлгөндөй Т.Касымбековдун көлөмдүү “Чапкын”, Арслан Койчиевдин “Мисмилдирик” (“Беделдеги каргыш”), Б.Максүтовдун “Кызыл кыргын, кандуу кармаш” романдары, А.Беделбаевдин “Шабдан баатыр”, Т.Өмүрбековдун “Жантай жана Жангарач бий”, И.Абдуразаковдун “Жусуп Абдырахманов”, С.Станалиевдин “Ай нурунан аккан жаш” сыяктуу тарыхый очерктери Үркүн темасын жогорку көркөмдүктө ачып берген чыгармалар, бул чыгармаларды мазмундук, идеялык жагын жана тарыхый инсандардын типтүү образдарын талдоо зарылчылыгы бар. Жыйынтыктап айтканда, тарыхчылар тарабынан изилденип, такталып, далилденген булактарга таянсак, 1916-жылкы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн башкы себеби Түркстандагы колониалдык бийликтин жергиликтүү элдин турмуш-тиричилигине, чарбасына түздөн-түз зыяны тийип,

тескери таасир эткен жер саясаты экени ар дайым айтылып келет.

Арийне, падышалык Россиянын аймакты каратуудагы баскынчыл максаты айрыкча оторчул жер саясатынан ачык көрүнгөн эле. Алсак, 1867-жылы жана 1891-жылы кабыл алынган «Жоболорго» ылайык, кыргыз жери орус мамлекетинин менчиги деп жарыяланган. Бул жазуучу Ж.Токтоналиев, профессор Т.Өмүрбеков, доцент А.Каниметов, илимпоз О.Ибраимов, Ш.Жоробекова, Т.Чоротегиндер тарабынан белгиленип жүрөт. 1916-жылкы көтөрүлүш Кыргызстандагы ири улуттук-боштондук кыймыл болуу менен кыргыз элинин коомдук-саясий турмушундагы эң маанилүү окуялардын бири болуп калды. Кыргыз элинин атабабадан мураска калган жерине толук ээ болууну, эркиндикти, тендикти эңсеген бул күрөшү Кыргызстан тарыхынын маанилүү барагы катары бааланат жана ошол эңсеген эркиндик Эгемендүүлүктүн туусун желбиреткен күндү алып келди. Өткөнгө кылчайып карап, тарыхый тагдырыбызды тастыктап алуу жана эртеңки келечек жөнүндөгү санаа эч качан эстен чыгарбоочу зарыл милдеттерибиз. “Өткөндөр даңкталмайын, тирүүлөр баркталбайт”, же болбосо “Келечекти мылтык менен атсаң, тарых сени пулемёт менен атат” деген керемет накыл кептердин жаралышы бекеринен эмес.

Адабияттар:

1. Токомбаев А. Чыгармалар. 1-том. - Ф., 1958. - 9-10-бб.
2. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. - Б., 2015. - 339-б.
3. Акматалиев А. Азыркы адабият: тарых жана мезгил. - Б., 2015. - 75-б.
4. Үркүн. Түз.: Э.Кылычев, Н.Капаров. - Б., 1992.
5. Асакеева Д. Советтик идеология жана XX кылымдагы улуттук адабий-көркөм процесс. - Б., 2015. - 11-б.
6. Ибраимов О. Кызыл кыргын / Китепте: Үркүн. Түз.: Э.Кылычев, Н.Капаров. - Бишкек, 1992. - 219-б.
7. Култаева Ү. Кыргыз тарыхый романы.: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү / Электрондук ресурс: <http://arch.kyrlibnet.kg/uploads/.pdf>

¹ Култаева Ү. Кыргыз тарыхый романы.: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү /Электрондук ресурс: <http://arch.kyrlibnet.kg/uploads/.pdf>

Рецензент: к.филол.н., доцент Хидирова Ч.